

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ

К 10.22.648 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 811:161 (575.2)(043.3)

Пазилова Самара Каримовна

«ОЙ» КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН ТИЛДЕГИ
НОМИНАНТТАРЫ

10.02.01 –кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин англис тилин окутуунун методикасы кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** Элчиев Жаанбай, филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин профессору
- Расмий оппоненттер:** Саматов Кубат, филология илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору
Толокова Элмира Турдубаевна, филология илимдеринин кандидаты, “Манас” Кыргыз-Түрк университетинин улук окутуучусу
- Жетектөөчү мекеме:** Бишкек гуманитардык университети, Кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасы, Бишкек ш., 720044, Ч.Айтматова проспекти 27

Диссертациялык иш 2023-жылдын 17-ноябрында Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Киев көч., 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ошмамлекеттик университетинин (7140000, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус славян университетинин (720000, Бишкек, Киев көч.,44,) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (vk.com/krsu_kg) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 16-октябрында таркатылды.

К 10.22. 648 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Ибраимова Г.О.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Акыркы жылдардагы лингвистикалык тенденция “реалдуу чындык – аңсезим - тил” трихотомиясынын фундаменталдык маселелерин чечүүгө арналган илим-билимдин түркүн тармактарынын гүлдөп-өнүгүп жаткандыгы менен айырмаланат. Изилдөөчүлөрдүн көңүл чордонунда «адамдын бул жарыкчылыкта жол табууга, аны практикалык түрдө өздөштүрүүгө, абстракттуу дүйнөсүндө болуп жаткан процесстерди таанып-билүүгө жана түшүнүүгө багытталган ишмердүүлүгү» турат.

Изилдөөнүн **актуалдуулугу:**

- “Ой” концептинин кыргыз тилдик ой-тутумда вербалдашуусу бүгүнкү күнгө чейин иликтенбегендигинде, ага тиешелүү лексиканын, образдык белгилердин курамы, пропозициялардын кыргыз лингвистикасында атайын изилденбегендигинде, аны репрезентациялоочу каражаттардын түрлөрү, саны, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрү аныкталбай келгендигинде;

- адамдын менталдык дүйнөсүндөгү концепттердин тилде чагылуу маселесин лингвистикалык жана когнитивдик жактан сыпаттоо татаал болгондугуна карабастан, илимпоздордун өзгөчө кызыгууларынын пайда болуп жатышында (И.В. Бурнос, В.А. Маслова, Г.Г. Слышкин, М. Михеев, М.В. Пименова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.Д. Тильман, Ю.С. Степанов ж.б.);

- бул концептти сыпаттоонун ык-жолдорун иштеп чыгуу, изилдөөнү лингвоэтномаданият таануучулук, когнитивдик тил илими жана лингвистикалык концептологиянын көз карашында кыргыз тилинин фактылык материалдарынын негизинде жүргүзүү зарылчылыгында турат.

Теманын илим изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Иш автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Изилдөөнүн **максаты** “Ой” концептинин структурасын, тилдик сүлпөткө ээ болуу жолдорун, когнитивдик мазмунун, провербиалдык бирдиктерин ж.б. тараптарын комплекстүү изилдөө болуп эсептелет. Иште төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** чечмеленет:

1) “Ой” концептинин түшүнүктүк, баа берүүчү белгилерин, экспоненттеринин сөздүктөрдөгү дефиницияларын изилдөө; ал катышкан провербиалдык каражаттардагы образдык белгилердин типтерин ачыктоо;

2) аталган концепттин номинанттарына морфемалык-сөз жасоочулук, семантикалык-түшүнүктүк, психологиялык ж.б. анализ жүргүзүү;

3) “Ой” концептинин экспоненттерин сыпаттоо жана ал катышкан кыргыз тилиндеги фактылык материалдарды карап чыгуу үчүн парадигматикалык-синтагматикалык талдоо ыкмасын колдонуу;

4) тилдин провербиалдык мейкиндигиндеги “Ой” концептинин өзгөчөлүктөрүн ачып берүү, ар кыл типтеги фразеологизмдерде анын экспоненттеринин окшош жана спецификалык касиеттерин аныктоо;

5) макал-лакаптардагы, учкул сөздөрдөгү “Ой” концептинин олуттуу белгилерин камтыган пропозициялардын негизги типтерине, когнитивдик моделдерине мүнөздөмө берүү жана аларды сүрөттөп жазуу.

Иштеги жаңы илимий натыйжалар: 1) «Ой» концептинин маңызы когнитивдик категориялардын, методдордун жана принциптердин негизинде иликтенди; изилденип жаткан концепттин репрезентацияланышы, турпатталыш жолдору кенен баяндалды; 2) алгачкы жолу бир иштин алкагында ой/ойлонуу идеясын камтыган кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери, макал-лакаптары, учкул сөздөрү, фразеологизмдери топтолуп, системалаштырылып, анализденип чыкты; провербиалдык каражаттардын негизинде «Ой» концептин уюштуруучу пропозициялар ачыкталып, чечмеленди; 3) тандалып алынган концепттин мазмун түшүнүк, фрейм, пропозиция, когнитема, сценарий, схема ж.б. когнитивдик категориялардын жардамы менен жиктелип сыпатталды; менталдык өзгөчөлүккө ээ концепттерди репрезентациялоочу тилдик каражаттардын статистикасы аныкталып, алардын өзөккү (ядролук) жана жакабелдик (перифериялык) алкактары жиктелди; 4) «Ой» концепти биринчи жолу дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары изилденип, анын кыргыз элинин улуттук тилинде объективтешүүсүнүн спецификасы ачыкталды.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Адамдын менталдык дүйнөсүнө таандык концептуалдык система көп компоненттүүлүгү жана маданий жактан шартталганды менен айырмаланат. “Ой” концепти бул системанын фрагменттеринин бири болот.

2. “Ой” концепти көп катмарлуу. Ал диахрондук жана синхрондук, түшүнүктүк жана образдык, денотативдик жана коннотативдик, борбордук жана жакабелдик, жалпы жана жекелик, субстантивдик жана адъективдик, процессуалдык жана адвербиалдык ж.б. номинанттарды жана түркүн концептуалдык белгилерди камтыган татаал структурага ээ.

3. Концепттин номинациясы ар түрдүү формадагы, статустагы жана мүнөздөгү тилдик каражаттарда (сөз, сөз айкашы, фразеологизм, макал-лакап ж.б.) репрезентацияланат. “Ой” концепти бай, ийкемдүү мазмунду өзүнө камтыйт жана шартка, жагдайга жана себеп-натыйжага карата өзгөрүлүп, варианттарга ажырап, трансформацияланып турат.

4. “Ой” концепти абстракттуу концепттердин катарына киргендиктен, анын мазмундук спецификасы образдык белгилердин тобу аркылуу аныкталат. Бул концепттин белгилеринин тилде чагылуусу бекемделген когнитивдик

моделдер боюнча, о.э. концептуалдык метафоралардын жетиштүү деңгээлде туруктуу, ошол эле учурда өзгөрмөлүү системасынын жардамында ишке ашат.

5. “Ой” концептинин вербализациялык каражаты катары колдонулган провербиалдык бирдиктер - дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн жемиштүү фонду. Провербиалдык бирдиктерде когнитивдик мазмун жалпы этностук көз караш, ой-пикир катары түптөлөт. Когнитивдик анализ аркылуу дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүн реконструкциялоодо маани эле изилденбестен, ички формасы, курамы, коннотациясы жана ассоциативдик комплекси биргеликте иликтенет.

Автордун жекече салымы теманын тандалышында, материалдарды системалаштыруу, иретке салуу, чечмелөө жана жалпылоодо жатат. Негизги натыйжалар жана тыянактар изденүүчүгө гана таандык.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн материалдарын окуу жайлардын филологиялык факультеттеринде жалпы тил илими, лингвوماданият таануу, когнитивдик лингвистика боюнча теориялык курстарда жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүн анализдөөгө, концептуалдык изилдөөлөргө арналган атайын курстарда, курстук, квалификациялык жана магистрдик иштердин тематикасын иштеп чыгууда, о.э., абстракттык концептти сыпаттоодон алынган натыйжаларды башка тилдеги материалдар менен салыштырууда колдонуу мүмкүнчүлүгү бар.

Иштин апробациясы. Ош мамлекеттик университетинин англис тилин окутуунун методикасы кафедрасынын отурумунда талкууланган. Анын негизги жоболору менен тыянактары 2015-2023-жылдары өткөрүлгөн эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, атайын уюштурулган семинарларда жасалган докладдарда баяндалган. Изилдөөнүн материалдары автордун 12 илимий макаласында чагылдырылган.

Эмгектин структурасы. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, натыйжалардын илимий жаңылыгы, ык-методдор жана коргоого коюлуучу жоболор аныкталып, иштин теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн изилдөөгө кошкон жекече салымы, апробацияланышы жана алынган жыйынтыктардын практикада колдонулушу мүнөздөөгө ээ болот.

I бап. «Изилдөөнүн өбөлгөлөрү жана принциптери: лингвоэтномаданиятка киришүүнүн идеяларына, концепцияларына жана

тенденцияларына сереп» деп аталып, мында лингвоэтномаданият багытындагы адабияттар каралып, анын методологиялык негиздери баяндалат.

1.1. Лингвомаданият таануу илимий парадигма катарында. «Лингвомаданият таануу» термини ХХ кылымдын 90-жылдарында советтик маданий-тилдик мейкиндигинде пайда болгон лингвистиканын өз алдынча багытынын аталышы катары белгилүү. Лингвомаданият таануу тилди маданияттын феномени катары, менталдуулуктун жана менталитеттин өзгөчө көрсөткүчү катары изилдейт (Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, Н.Д.Арутюнова, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, С.Ибрагимов, З.К.Дербишева, С.Г.Воркачев ж.б.).

Лингвомаданият таануунун негизги категориялары орус маданий-тилдик мейкиндигинде калыптанган: ХХ кылымдын 20-жылдарында С.А. Аскольдов «концепт», Д.С. Лихачев – «концептосфера», Ю.С. Степанов – «коцептуарий» терминдерин киргизишкен.

Лингвомаданият таануу интегралдык дисциплина катары өз ичине бир нече багыттарды камтыйт: 1) этникалык лингвомаданият таануу; 2) диахроникалык лингвомаданият таануу; 3) тектештирме лингвомаданият таануу; 3) салыштырма лингвомаданият таануу; 4) синхрондук лингвомаданият таануу; 5) лингвомаданий лексикография; 6) жалпы лингвомаданият таануу ж.б. Андыктан ал этностун, этностук топтун жана жалпы эле адамзаттын тилдик формага кирүүчү материалдык жана руханий маданиятын окутуп-үйрөтүүчү гуманитардык дисциплина катары белгиленет.

1.2. Менталингвистика жана анын негизги багыттары. Биздин изилдөө үчүн ой жүгүртүү менен тилдин өз ара аракеттешүүсүн изилдөөчү илим катарындагы менталингвистиканын (лат. *mens, mentis* «акыл, акыл-эс, ой-пикир, ой жүгүртүү», фр. *mental* «ой менен элестетилген, акылга таандык») натыйжалары жана жоболору олуттуу мааниге ээ. Анын бир нече багыттары бар: 1) логикалык менталингвистика; 2) психологиялык менталингвистика; 3) семиотикалык менталингвистика; 4) когнитивдик менталингвистика; 5) лингвистикалык концептология / контенсивдик менталингвистика.

Логикалык менталингвистика бир топ лингвисттердин эмгектеринде берилген (Падучева Е.В., Арутюнова Н.Д., Павиленис Р.И., Смирнова Е.Д., Разлогова Э., Булыгина Т.В., Шмелев А.Д., Эргешева С.Б. ж.б.у.с.). Анын калыптануусу америкалык авторлордун (Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джакендорф, А. Ченки ж.б.) жана россиялык лингвисттердин (В.С. Кубрякова, Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.З. Демьянков, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, В.В. Красных, А.П. Бабушкин ж.б.) эмгектери менен

байланыштуу. Ал эми Кыргызстанда бул илимий тармак менен М.Д. Тагаев, З.К. Дербишева, Г.А. Абыканова, К.З. Зулпукаров, У. Дж. Камбаралиева, К. Саматов, Э.Т. Төлөкова, Г.Ш. Абдразакова А.А. Калмурзаева, ж.б. илимпоздор алектенишет. Лингвоконцептологиянын жалпы маселелери У.Д. Камбаралиеванын «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» аттуу эмгегинде ар тараптуу баяндалган.

Лингвомаданият таануу жана менталингвистика боюнча изилдөөлөрдүн түйүндүү категориясы катары «концепт» түшүнүгү саналат.

Концепт термини алгачкы жолу 1928-жылы С.А. Аскольдовдун тарабынан колдонулган. Лингвисттер **концепт – бул эмне?** деген суроого түрдүү аныктамаларды сунушташат: лингвокогнитивдик түшүнүк (Кубрякова), психологиялык кубулуш (Залевская), маданияттын баштапкы бирдиги (Степанов), лингвомаданият таануу кубулушу (Слышкин; Карасик), менталдуулук бирдиги (Колесов; Воркачев), аң-сезим бирдиги, менталдык түзүлүш (Бабушкин; Попова, Стернин; Кравченко; Слышкин ж.б.), дүйнөнү тил менен көрүүнүн бирдиги (Апресян; Арутюнова; Демьянков; Чернейко ж.б.), дүйнө жөнүндөгү маалыматтын бирдиги (Болдырев, Сергеев) ж.б. **Концепт эмнеден түзүлөт?:** 1) сөздөн (Аскольдов; Черемисина); 2) адам объект жөнүндө билген бардык нерселерден (Телия); 3) тилдик жана тилдик эмес каражаттардан (Карасик); сөздөр, сөз айкаштары, фразеологизмдер, синтаксистик конструкциялар, тексттерден (Бондарева; Мусаев; Попова, Стернин ж.б.); сөздүн маанилеринин жана тийиштүү ассоциациялардын жана коннотациялардын комплексинен (Лихачев), гештальт, фрейм-структуралар (Пименова; Красных; Жумагулова) ж.б. **Концепттин структурасы кандай?:** этимологиялык жана актуалдык катмары (Степанов; Абыканова ж.б.), борбор менен жакабели (Попова, Стернин; Дрофа; Дербишева; Камбаралиева ж.б.), диахрондук/синхрондук аспекти, когнитемалык жана индивидуалдык-фразалык (Зулпукаров, Камардинова ж.б.) өзгөчөлүктөрү белгиленет.

Жогорудагы ойлорду жыйынтыктап, концепт – маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, ал **дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоочу жана сактоочу конструктивдик түшүнүк**. Анын маанилик көлөмүндө түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, прототип, сценарий, символ ж.б. семантикалык категориялар орун алган (Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Л.И. Дрофа).

1.3. Этнолингвистиканын баштапкы идеялары жана принциптери параграфы тил менен этностун карым-катышын мүнөздөөгө арналат.

Кыргызстанда этнолингвистика XX-XXI кк. чегинде гана илимпоздордун көңүл чордонунун объекти болуп калды (Ш. Жапаров, Ч.К. Дыйканова, И.

Абдувалиев, К. Саматов, М.Х. Манликова, А.Н. Сыдыков, Г.К. Шакенбаева, Г. Жумакунова ж.б.). И. Абдувалиевдин иштерин жана А.Н. Сыдыковдун.

II бап. «“Ой” концептин изилдөөнүн материалдары, методологиясы жана методдору».

2.1. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. “Ой” концепти – адамдын аң-сезиминин өзөгүн түзгөн менталдык элемент. Анын табияты, касиеттери, маани-маңызы көп кырдуу, түркүн касиеттүү. Аны бир өңүттө, бир багытта иликтөөгө болбойт. “Ой” концептин изилдөө татаал, анын мазмуну аң-сезимдин ичинде жайгашат, биз ойдун тилдик репрезентативдерин гана мүнөздөп берүүгө аракеттенебиз.

1. Когнитивистика – дисциплиналар аралык тармак. Анын изилдөө объектиси катары адамдын акыл-ою, ойлоосу, ой жүгүртүү жараяндары эсептелинет. Когниция – анын өзөккү түшүнүгү. Биздин иш когнитивистика менен лингвистиканын жигинде пайда болгон лингвокогнитология (когнитивдик лингвистика), лингвоконцептология, менталингвистика сыяктуу дисциплиналардын жоболоруна, когнитивистика менен культурологиянын (маданият таануунун) ортосунда жаралган тилдик маданият таануу (лингвокультурология) илиминин жетишкендиктерине, когнитивистика менен психологиянын ортосунда пайда болгон когнитивдик психология тармактарынын эрежелерине таянат.

2. Антопоборбордук лингвистика түшүнүгү да учурда кенен жайылууда (грекче *antrōpos* “адам”). Бул тармак тилди колдонуучу адамды изилдөөнүн борборуна коет, анын таламдарын, максат-милдеттерин, билимин, акыл-эс казынасын, инсандык сапаттарын, социалдык абалын (жыныстык, курактык, адистик, расалык ж.б.), улутун, ролун (сүйлөөчү же угуучу катарында, жазуучу, окуучу же котормочу катарында) ж.б. сапаттарын биринчи планга чыгарат.

3. Провербиалдык мейкиндик теориясынын жоболору (Ю.В.Левин) да биз үчүн маанилүү болду. Аны провербиалдык талаа же алкак деп атоого болот.

Иштин **объектиси** – дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “Ой” концептинин экспоненттери, анын структурасын уюштуруучу лексемалар, белгилер жана провербиалдык бирдиктер. Ал эми **предмети** - адамдын абстракттуу аң-сезиминин фрагменттеринин бири болгон “Ой” концептинин түзүмдүк “катмарлары”, аны репрезентациялоочу когнитивдик-тилдик каражаттар.

Изилдөөдө бир нече **методдор** колдонулду: а) эмпирикалык методдор (байкоо жүргүзүү, материал топтоо, каттоо, иреттөө, системага салуу, чечмелөө, которуу, ассоциативдик эксперимент ж.б.); б) теориялык методдор (сыпаттоо, салыштыруу, моделдештирүү, аналогия, жалпылоо, индукция, дедукция, анализ, синтез); в) когнитивдик методдор (ачкыч сөзүнүн маанилерин сөздүктөрдөгү

түшүндүрмөлөрдүн негизинде анализдөө; сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн анын жайылуу, колдонуу процессинде изилдөө; аталышы концептти репрезентациялоонун негизги лексикалык каражаты болгон ар түрдүү талааларды түзүү жана окуп-үйрөнүү; ачкыч сөзүнүн этимологиясына кайрылуу; изилденип жаткан ачкыч сөзүн кучагына алган паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди анализдөө, концепттеги когнитивдик-тилдик талаалардын провербиалдык бирдиктерде берилүү жолдорун ачып көрсөтүү, психолингвистикалык жана ассоциативдик эксперименттер).

2.2. «Ой» концептинин лексикографияда жана семантикалык талааларда берилиши. «Ой» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы концепттин ядросунда тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган семантикалык микроталааларды белгилөөгө жол берди. Жыйынтыгында 19 микроталаа бөлүнүп көрсөтүлдү.

Ой сөзүнүн мүнөздөмөлөрү бардык эле сөздүктөрдө орун алган эмес. Бир нече лексикографиялык эмгектерде аталган лексеманын аныктамалары окшош, маанилеринин саны бирдей. “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” эки гана релятивдик аныктаманы жолуктурдук: 1) Ойлоо процесси; акыл жүгүртүп ойлонулган ниет. 2) Ойлоо продуктусу, пикир. Бул, балким, түзүүчүлөрдүн лексикографиялык тажрыйбасынын чектелгендиги же концептте процессуалдуулукка аз маани берилип, субстантивдүүлүк басымдуулук кылуусу менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде түшүндүрмө сөздүктөрдүн саны чектелүү болгондуктан, “Ой” концептин орус тилинин авторитеттүү түшүндүрмө сөздүктөрүндө көрсөтүлгөн дефиницияларына кайрылдык. Орусча *мысль (ой)* сөзү полисемиялык касиетке ээ болгондуктан, көпчүлүк сөздүктөрдө беш-алты аныктамга ээ. Анын репрезентанттары мында бир топ жогору, алар ар кыл сөздөр, уңгулар менен берилет. Мисалы, *дума, раздумье, размышление, мышление, суждение, мысль, помысел, изображение, ум, разум, мнение, воззрение, точка зрения* ж.б.

Бир нече сөздүктөрдө келтирилген дефиницияларга ылайык, “Ой” концептинин номинанттары катары төмөнкү субстантивдер аныкталат: ой (ой жүгүртүү, ойлоо), ой жоруу, ой-пикир, акыл, пикир, идея, көз караш, аң-сезим, эс, ишенимдер, түшүнүк, билим, элес, корутунду, жоромол, божомол, фантазия, ассоциация, сезим, жобо, гипотеза, ниет, сезим, каалоо, тилек, максат, мазмун, тезис, парадокс, тапшырма, маалымат чечим, план ж.б. Концепттин бул экспоненттеринин ар бири лексикографиялык мүнөздөөгө ээ боло алат. Биздин картотекада бардыгы болуп “Ой” концептине тиешелүү 1258 мисал бар.

2.3. «Ой» концептинин номинанттарынын парадигмасы. Бул концептинин вербалдык парадигмасы номинанттардын бир нече тобунан турат. Алар – а) сөздөр; б) сөз айкаштары; в) фразеологизмдер; г) паремиялар; д) афоризмдер ж.б. Бул топтордун ар бири өз ичинде дагы да майда бөлүкчөлөргө

ажырап, подпарадигма катары чыгат. Мисалы, «Ой» концептинин экспоненттери катары биригүүчү сөздөр сөз түркүмдөрүнө таандык болуу белгилери, хронологиялык жана функционалдык айырмачылыктары, ошондой эле синтагма түзүүчүлүк (айкашуучулук) валенттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлө алат. Концепттин номинанттары сөз түркүмдөргө таандык болуу жагынан төмөнкү топторго ажырайт: 1) субстантивдик сөздөр: а) *ой, пикир, көз караш, идея ...*; б) *санаа, убайым, кайгы ...*; в) *үмүт, тилек, мүдөө ...*; г) *көңүл, сыр, дит ...*; д) *кыял, элес, фантазия ...*; е) *акыл, сезим, билим, түшүнүк ...*; ж) *жоромол, божомол, шек ...*; з) *афоризм, санат, насыят ...*; и) *мүнөздөмө, баа, сын ...*; к) *девиз, эреже, формула ...*; л) *план, проект, тезис ...*; м) *каламбур, чечендик, эпиграмма ...*; н) *баш катырма, сөз оюну, маселе ...*; о) *авторитет, репутация ...*; ө) *максатташ, жүрөктөш, пикирлеш ...*; п) *ойчул, кападар ...*; 2) жаксыз, жактык, чакчыл жана атоочтук формалардагы этиштик сөздөр: а) синтетикалык жана аналитикалык формалардагы кыймыл атоочтор: *ойлоо, ойлонуу (ойлош, ойломок), ой жүгүртүү, ой жоруу, ойлоп көрүү, ойго батуу (келүү, түшүү, чөмүлүү)* ж.б.; б) чакчылдар: *ойлой – ойлоп, ойлоно – ойлонуп, ой жүгүртө – ой жүгүртүп* ж.б.; в) атоочтуктар; предикативдик түзүмдөр: *ойлогон/ойлоп жүргөн/ойлоп жаткан/ойлоп турган ... + киши, ойлогонмун/ойлогон элем/болчумун; ойлогонсуң/ойлогон элең/болчусуң ..., ойлочумун/ойлочу элем/ойлочу болчумун* ж.б.; 3) а) адъективдик лексемалар: *ойчул, кыялкеч, санаачыл, максаттуу (Кол кармашкан жолдошумсуң бир максаттуу, бир тилек. Аалы), санаадар үмүткер, бейкапар, кара санатай, үмүтсүз* ж.б.; б) тактоочтор: *көңүлдөгүдөй, ойдогудай, каалагандай, ойлонбой* ж.б.; 4) эркин сөз айкаштар: *жумушту/үй-бүлөнү ойлоо; куру кыялга батуу; санаанын күлүктүгү; терең ой, мыкты идея, калыс пикир; ойгүлдөрү* ж.б.; 5) фразеологизмдер: *дүнүйө түшүндө жок, эки ойлуу болуу, акыл токтотуу, баш оорутуу, сары оору, котур ташы койнунда* ж.б.; 6) макал-лакаптар, учкул ойлор: *Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет, Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл; Экинчи ой ар дайым биринчисине караганда акылдуураак (Еврипид), Качан кандайдыр бир пикир жалпы болуп эсептелсе, ал адатынча туура (Остин)* ж.б.

Тилде «Ой» концептинин дискурстагы номинанттарынын ролун аткаруучу бир нече сөздөр жана айтымдар бар. Алардын көпчүлүгү менен *ой/ойлоо* сөздөрү гипонимдик жана гиперонимдик алакада болот. Алар борбору жана жакабели бар белгилүү бир системаны түзүшөт.

2.4. Кыргыз тилиндеги “Ой” концептинин этиштик экспоненттери. “Ой” концептинин этиштик экспоненттери башка сөздөрдөн формалдык белгилеринин көп түрдүүлүгү жана функционалдык-семантикалык касиеттерге бай экендиги менен айырмаланат. Кыргыз тилинде **“бир нерсе туурасында ойлонуу, ой жүгүртүү, божомолдоо, сар санаа болуу, кайгыруу, кыялдануу,**

башты катыруу” маанисин берүүчү, бир нече семантикалык топтордон турган синонимдик тизмек бар: 1. *Ойло-, ойлон-, ой жүгүрт-, ой жүргүз-, ой жору-, ойлоп көр-, ойлонуп көр- (тур-, жүр-, кой-), ойлонуш-, ойлонуштур-, ойлоно түш-, ойго бат-, пикирле-* ж.б. 2. *Эңсе-, сама-, көксө-, каала-, тиле-, үмүттөн-, кыялдан-, элестет-, эсте-* ж.б. 3. *Убайымда-, санаарка-, кыжсалат бол-, капалан-, тынчсыздан-* ... 4. *Эки анжы бол-, башты катыр-* (фразеол.) ж.б. 5. *Божомолдо-, жоромолдо-, ишен-, баа бер-, деп эсепте-, -го де-, -са керек* ж.б. 6. *Туй-, сез-, байка-* ж.б.

Бул – аларды бир топко бириктирүүчү жалпы маани. Мындай сөз тизмектердин ар бир түзүүчүсү кээде контексттин, жагдайдын таасири астында трансформацияланып, өзүнүн типтик жекече семасына дагы ээ боло тургандыгы илимпоз С.Ж. Мусаевдин тексттин түзүмүн изилдөөгө арналган эмгектеринде кеңири каралат. “Ой” концептинин этиштик экспоненттери модалдуулугу, стилдик өзгөчөлүктөрү, колдонулуш чөйрөсү ж.б. касиеттери боюнча бири-биринен айырмаланышып, вариацияланышат.

2.5. “Ой” концептинин деривациялык талаасы. Концептти изилдөөнүн деривациялык ыкмасынын негизинде тандалган концептинин лексема-репрезентанттарынын сөз жасоо потенциалын анализдөөгө аракет жасалды. Бул үчүн “Ой” концептинин *ой, ойлоо, кыял, кыялдануу, пикир, пикирлөө, ниет, ниеттенүү, санаа, идея, көз караш* сыяктуу ядролук дериваттарынан куралуучу жалпы уңгулуу лексемалар тандалып алынды.

Ой сөзү - концепттин эң өнүмдүү экспоненти. Ал 61 лексеманы куроого жол берет. *Ой* уңгусу компонент катары катышкан кош сөздөр: - *ой-пикир, ой-чабыт* ж.б.; айрым синтагмаларда: *ой жүгүртүү, ой өрүш, ойдон чыгаруу* ж.б.; - *лор:ойлор; -чу* мүчөсү: *ойчу* (бул диалектилик сөз); *-чу+-л* мүчөсү: *ойчул; -чу+-л+-дук:ойчулдук; -ло:ойло; -ло+-м:ойлом; -ло+-м+-о:ойломо; -лоо:ойлоо; ло+-т:ойлот; ло+-ш:ойлош; -ло+-н:ойлон; -ло+-н+-о:ойлоно; -ло+-н+-уу:ойлонуу; -ло+-н+-уу+-чу:ойлонуучу; -ло+-н+-чу:ойлончу; -ло+-н+-дур:ойлондур; -ло+-н+-ул:ойлоноул* ж.б. Бул сөздөрдүн баары *ой, ойлоо* сөздөрүнө туунду мамиледе болушат.

Натыйжада концепттин борбордук дериваттарынын арасынан *ой* лексемасы өтө өнүмдүү экендиги аныкталды. Бул лексемадан 61, ал эми *кыял* - 43, *пикир* - 25, *ниет* - 24, *санаа* - 15, *идея* - 7, *көз караш* - 5 сөз жасала тургандыгы маалым болду. Жалпысынан бул жети дериваттын жардамында концептке тиешелүү 169 сөз уюшулуусу белгиленди.

2.6. “Ой” концептиндеги психологиялык мазмун жана ага карата статистикалык сереп. Психологиялык илимий адабиятта “Ой” концепти төмөнкүдөй чечмелөөлөргө ээ болот: 1. Ойлоо бардык психикалык процесстердин ичинде өзгөчө абалда турат. Адамдын жогорку аң-сезимге ээ болушунда ойлоо

бирден-бир негизги фактор болуп эсептелет. 2. Ойлоонун негизи болгон экинчи сигналдык система сөздөн жана кептен түзүлөт. Ойлоо - тормоздолгон кеп, кеп болсо - үн чыгарып айткан ой. 3. Ойлоо башка психикалык процесстер сыяктуу эле баш мээнин продуктысы болуп саналат. 4. Ойлоо - заттын маңызын ачуучу идеялардын кыймылы. 5. Ой жүгүртүү үйрөнүлүүчү объектини, анынкасиеттерин жокко чыгарууну же чыгарбоону, тактоону билдирет.

К. Миңбаев, А. Закировдун “Психология окуу китеби” аттуу кыргыз тилиндеги эмгегинин 14 бетти камтыган, 10 тематикадан турган материалындагы *ойлоо, ойлонуу, ой, ой жүгүртүү, ой корутундулоо, ойлоо процесси, идея, пикир, гипотеза* ж.б. сөздөрдүн колдонулуу жыштыгына статистикалык анализ жүргүзүлдү. Жыйынтыгында *ойлоо* сөзү 97, *ой жүгүртүү* 14, *ойлоо процесси* 11, *идея* 9, *ой* 7, *ой корутундулоо* 7 жолу колдонулуп, натыйжада бул сөздөрдүн баары 152 жолу пайдаланылгандыгы аныкталды. Бул эмгекте *ойлоо* сөзү *ойлонуу, ой, ой жүгүртүү* сөздөрүнө караганда жалпы денотативдик мааниге ээ болуп, жыш кайталанып концепттин ядросун түзөт. Ал эми перифериясын *гипотеза* (3), *адамдын ойлоосу* (2), *ойлонуу* (1), *пикир* (1) бирдиктери ээлейт. Бул эмгекте *санаа, кыял, үмүт, тилек, көз карааш, убайым* ж.б. сөздөр бир жолу дагы учурабайт.

2.7. Ой сөзүнө карата эпитеттердин түзүмү жана функционалдык эквиваленттери параграфында биз “Ой” концептинин негизги экспонентеринин - *ой, пикир, идея, көз карааш, кыял, санаа* ж.б. сөздөрдүн аныктоочторунун функциясын салттык түрдө аткаруучу типтүү аныктагычтар, алардын курамы жөнүндө гана кеп кылабыз. Төмөндө концепттин маңызын аныктоо үчүн колдонулуучу эпитеттердин негизги тобун келтиребиз жана классификациялайбыз. *Ой* сөзү – биздин изилдөөбүздүн предмети болгон концепттин эң жалпы, нейтралдуу номинанты. Сөздүн семантикасы анын эпитеттерин бир нече түргө бөлүштүрүүнү талап кылат.

1. Ойдун позитивдүүлүгүн белгилеген эпитеттер: *гениалдуу, омоктуу, табылгалуу, улуу, алтын, орошон, натыйжалуу* ж.б. Жалпы – 72 эпитет.

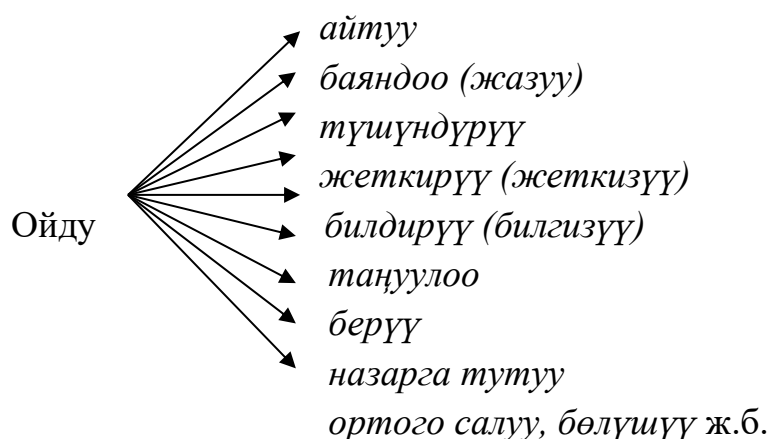
2. Ойдун негативдүүлүгүн экспонаттоочу эпитеттер (59): *мокок, арам сандырак, чаржайыт, орунсуз, чөп башылаган (үстүрттөн)* ж.б.

3. Ойдун социалдык, илимий, көркөм адабий спецификасын атоочу эпитеттер: *коомдук, абстракттуу, илимий, парадоксалдуу, логикалык, сынчыл, чыгармачыл* ж.б. Жалпы – 59 эпитет.

4. Ойдун төмөнкү көрсөткүчтөр менен байланыштуу белгилерин номинациялоочу эпитеттер (361): 1) Убакыт (темпоралдык өзгөчөлүгүн): *күн мурунтан ойлонулган, эрте мененки, кечиккен, сейрек, жаңы* ж.б. 2) Орун (локалдык өзгөчөлүгүн): *катып коюлган, ички, жергиликтүү, баштагы, түпкү* ж.б. 3) Түс (колоронимдик): *кара, тунук, караңгы* ж.б. 4) Көлөм: *кыска (Бою*

кысканын – ою **кыска**. Макал), *алп, зор, пас, узун, он сегиз миң ааламды майда-чүйдө* ж.б. 5) Сапат (квалитативдик): *терең, жагымдуу, көтөрүңкү, бышпаган, бекем, чийки* ж.б. 6) Кыймыл-аракет (динамикалык): *бат, күлүк, шок, жандуу, карматпас* ж.б. 7) Сырткы көрүнүш: *кооз, шайыр, иретсиз, даана, элес-булас, соолуган* ж.б. 8) Таандык формасы: *адамдын, жалпы, элдик, улуттук* ж.б. 9) Адамдын менталдык ишкердигине байланыштуу эпитеттер: *акылга сыйбаган, талдоочу, унутулгус, бышып жетилген, акылдуу* ж.б. 10) Адамдын маанайы, жан дүйнөсү менен байланыштуу эпитеттер: *бук кылуучу, тажаткыч, кутулгус, сүйүнүчтүү* ж.б.

2.8. «Ой» концептинин репрезентативдеринин синтагма түзүү потенциалы жөнүндө параграфында концепттин репрезентанттарынын ар кыл сөздөр менен болгон айкалышуулары аныкталат. Окумуштуу С.Ж. Мусаев концепт тандалгандан кийин анын ар кыл тексттердеги башка сөздөр менен колдонулуусун аныктоо жеңил экендигин белгилейт. Изилденип жаткан концепттин номинанттары типтүү сөз айкаштарын түзүшөт. 1. “Зат ат. + илик жөн. зат ат.” модели боюнча түзүлгөн сөз айкаштар: *акылмандын ою ...* 2. “Табыш жөн. зат ат. + этиш. аркылуу мамилеси”: *студенттерди, ойлонтуу/кыялдантуу ...* 3. “Илик жөн. зат ат. + алдында + этиш. кыймыл атооч” формасы: *иштөөнүн алдында ойлонуу ...* 4. “Тактооч + ойлонуу/ойлоо” модели: *көпкө, жакшылап ... ойлонуу.* 5. “Илик жөн. зат + 3-ж. таандык мүчөсү бар кыймыл атооч”: *ойдунпайда болушу ...* 6. “Илик жөн. зат + 3-ж. таандык мүч. бар зат”: *ойдунформасы ...* 7. “Атооч жөн. зат атооч + учур/ келер чактагы этиш”: *ой + келет жаралат/пайда болот/ойгонот/чыгат/ туулат/кылт этет/эске келет/козголот ...* 8. “Барыш жөн. зат + кыймыл атооч”: *ойго + чөгүү ...* 9. “Табыш жөн. зат + кыймыл атооч” модели боюнча:

10. “Чыгыш жөн. зат + кыймыл атооч”: *ойдон/эстен + кетпөө (чыкпоо) ...* 11. “Сын атооч + зат атооч”: а) *омоктуу ой ...* б) *ойлуу киши ...* Сунушталган лексемалар ойду демонстрациялоо үчүн колдонулат.

Ойлоо этиши бир катар типтик конструкцияларды жасоого да жол ачат: 1. Ким+кимди/эмнени+ойлойт/Ким+ким/эмне+жөнүндө+ойлойт. 2. Ким+ким

болууну/эмне кылууну+ойлойт. 3. Ким+канчалык+ойлонот. 4. Ким+ким/эмне үчүн+ойлонот.

III бап. “Ой” концептинин актуалдашуусун жана пропозицияларга ажыроосун изилдөөнүн натыйжалары. Ал «Ой» концептинин провербиалдык каражаттардагы пропозицияларын жана түрдүү образдык белгилерин иликтөөнү максат кылат.

3.1.1. Фразеологиялык бирдиктердеги «Ой» концептинин лингвомаданият таануучулук көз карашта каралышы. Кыргыз тилинде “Ой” концептин вербалдаштыруучу фразеологизмдер түзүмү (көлөмү), формасы, семантикалык структурасы жана концептти чагылтуу касиети боюнча ар түрдүү. Алар эки, үч жана көп компоненттүү болуп, ойдун ар кыл көрүнүштөрүн, ойлоону процессинин түрдүү кырдаалдарын жана ойдун ишке ашуу/ашпоо даражаларын ж.б. туюнткан элементтерден турат.

Көпчүлүк идиомалардын биринчи мааниси биз изилдеп жаткан объектке тиешелүү болсо, айрымдарынын биринчиси эмес, экинчи туунду мааниси ой түшүнүгү менен тыгыз байланышта болгон учурлар байкалат. Мисалы, *бүк түшүү* – 1) буттарын бүгүп, көмкөрөсүнөн жатуу; 2) кайгыга, санаага жеңдирип, убайым тартып жатып калуу. Айрым фразеологизмдерде *ой* сөзү катышканы менен ал өз лексикалык маанисин жоготуп, сүйлөмдү куруучу блок катары колдонулуп калат, аларда ойлоону мааниси жок: *ой-боюна койбоо* – акидей асылып, жан-алын койбоо. Кыргыз тилинде “Ой” концептин репрезентациялоочу “зат атооч + этиш” схемасы боюнча түзүлгөн көп сандагы фразеологизмдер бар. Алардын жалпы саны - 97.

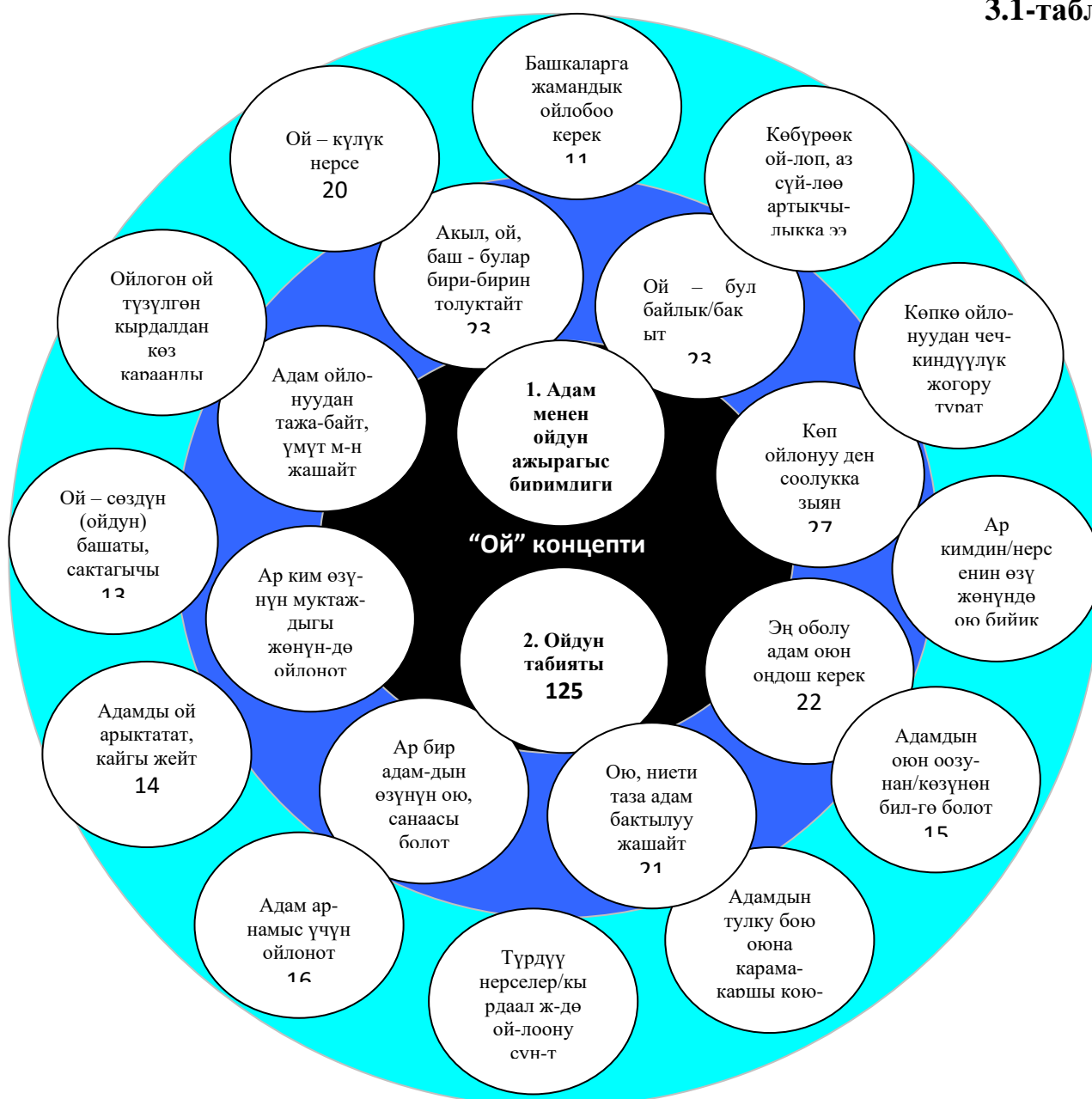
3.1.2. “Ой” концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ. Афоризм грекче *aphorismos* сөзүнөн бизче «кыска санат сөз» дегенди билдирет. Афоризмдерди жаратуучу чебер адистер катары пайгамбарлар, окумуштуулар, ойчул-философтор, акын-жазуучулар саналат. Бул параграфта «Ой» концептине тиешелүү пропозицияларды аныктап, анализдеп чыктык. Аларды семантикалык жактан бириктиргенибизде 16 пропозициялык топ түзүлдү, алардын курамындагы бирдиктердин дээрлик баарында “Ой” концептинин адам баласынын жашоосундагы орду, ролу, түрдүү касиеттери, ар кыл концептуалдык белгилери мүнөздөлөт.

Учкул сөз каражаттарында негизинен “Ой” концептине байланыштуу төмөндөгүдөй пропозицияларды жиктөөгө болот: 1. “Ой акылга, акыл ойго таасир этет, алар ажырагыс биримдикте турушат” когнитемасы 12 афоризмди өз кучагына алат: *Асылташтан чыгат, акыл/ой/пикир/идея/көз караи баштан чыгат*(Гете), *Акылмандар гана идеяларга ээ болот* (Колдриж). 2. “Адамдын жекече көз караштары, жеке ойлонуусу маанилүүрөк” (9): *Ар ким өзүнүн көз караштарын эрдик менен коргоо керек* (Гумбольдт). 3. “Ойлор бири-бири менен

өтө тыгыз байланышта”. 4. “Бир ишти жасоодон мурда адам ойлонуш керек” (8) ж.б.

3.1.3. Ой компоненти бар провербиалдык каражаттардагы пропозициялар. Дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүндөгү «Ой» концептинин когнитивдик белгилерин ачып берүү үчүн биз тараптан 534 провербиалдык тилдик бирдик анализденип чыкты. Бардыгы болуп 4 топ: **1. Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги (256); 2. Ойдун табияты (125); 3. Ойлоонун натыйжалары (103); 4. Ойлоонун объектиси ар кыл болот (44)** көрсөтүлүп, аларда 39 эң жыш (кайталанып туруучу) пропозициялар (когнитемалар) белгиленди (3.1-табл.). Мында биринчи жана экинчи топ концепттин ядролук талаасын, ал эми азыраак жыштыктагы бирдиктерди камтыган топтор жана пропозициялар жакынкы жана алыскы перифериясын түзөт.

3.1-таблица

Сүйлөмдөгү, анын трансформаларындагы модалдык жана коммуникативдик парадигмалардын бардык мүчөлөрүнө тиешелүү жалпы семантикалык инвариантты **пропозиция дешет**. Провербиалдык бирдиктерди когнитивдик жактан анализдөө «Ой» концептинин түшүнүк берүүчү, образдык жана баа берүүчү компоненттерин аныктоого жол берди.

3.1.4.«Ой» концептиндеги пропозицияларды когнитивдик семантикалык жактан изилдөөнүн жыйынтыктары. 1. «Ой» концептинин провербиалдык бирдиктеринде төмөнкүдөй пропозициялар жиктелди.

1-топ. **Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги** (256 бирдик). 1. Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот (44 бирдик, 9 кичи топ) – 1) Ойлонбой сүйлөөнүн зыяны көп (9) - *Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң*; 2) Ар ишти ойлонуп кылган жакшы (5) - *Оймо бычсаң да ойлоп быч*; 2. Адам ойлонуудан тажабайт, ал үмүт-тилек менен жашайт (40) - *Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт*; 3. Ар ким өзүнүн муктаждыгы жөнүндө ойлонот (27) - *Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо*; 4. Адамдын оюн оозунан/көзүнөн билүүгө болот (15) - *Ойдогуну ооз айтат; Кыздын сырын көзүнөн оку ж.б.*

2-топ. **Ойдун табияты** (125 бирдик). 1. Ой – бул байлык/бакыт (23) - *Жакшы ниет – жарым ырыс*; 2. Акыл, ой, баш - булар бири-бирин толуктайт (23) - *Баш – акыл-эс, баш – ой, баш – өмүр*; 3. Ой – күлүк нерсе (20) - *Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө*; 4. Ойду ишке ашыруу үчүн аракеттенүү зарыл (8) – *Максатка жетем десең, күчүң корот, пендеден бийиктигиң ошол болот*; 5. Ой ой менен байланыштуу (4) - *Ой түйүнүн ой чечет ж.б.*

3-топ. **Ойлоонун натыйжалары** (103 бирдик, 8 пропозиция). 1. Көп ойлоонуу ден соолукка зыян. Оорулуу көп ойлонот (27) - *Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын*; 2. Көпкө ойлонуп, убайымчыл болууга караганда, чечкиндүүлүк жогору бааланат (17) - *Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр*; 3. Көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөө артыкчылыкка ээ (15) - *Азаматтын белгиси – көбүрөөк ойлоп аз сүйлөйт*; 4. Өткөн\кеткен иштерди ойлоп кайгырбагыла (4)ж.б.

4-топ. **Ойлоонун объектиси ар кыл болот** (44 бирдик, 4 пропозиция). 1. Адам ар-намыс үчүн ойлонот (16) - *Колдон намысты кетиргенче, канжыгадан баш кетириш керек*; 2. Ар кимдин/нерсенин өзү жөнүндө ою бийик (15) - *Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт*; 3. Ата-энелер балдары туурасында ойлонушат (4) - *Уулу жамандын убайымы көп ж.б.*

3.2. «Ой» концептиндеги образдык белгилердин актуалдашуусу. М.В. Пименованын жана анын окуучуларынын (О.Н. Кондратьева, С.А. Сергеев, О.А. Урусова ж.б.) эмгектерин улай «Ой» концептиндеги образдык белгилерди провербиалдык бирдиктердин материалында виталдык, антропоморфтук

(гендердик, социалдык, эмоционалдык, менталдык), зооморфтук, вегетативдик, стихиялык, артефакттык белгилерге ажыроочу предметтик, гастронмиялык, мейкиндиктик, убакыттык кылып, 9 топко бөлүүгө болот. М.В. Пименованын концепциясына ылайык, талдоого алынып жаткан бул белгилер ойго түздөн-түз тиешелүү болуп, аны сыпаттоодо продуктивдүү эмес. Андыктан аларды аталган концепттин перифериялык зонасынан орун алат деп айтуу мүмкүн.

“Ой” концептиндеги виталдык белгилер: *мотивация* (5) - *Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт; семирүү (2), курак (29), бала (9), жаштык (8), карылык (7), улуу/кичүү (2), урпак (1), жашоонун бүтүшү (16), оору (19), жараткан (9), жашоо/турмуш (10), жан (4) - Жаны бардын үмүтү бар.*

“Ой” концептиндеги антропоморфтук белгилер: *адам/киши (56) Ой – адамдын өзөгү, жерпайы; тобокелчи (4), чоркок (1), төрө (1), хан (1), чечен (1); кесиптер/кызматтар: капканчы (1), касапчы (2), көсөм (2), кыян (1), мергенчи (1), соодагер (1) - Соодагерге мал кайгы; ууру (2).*

“Ой” концептиндеги гендердик белгилер: *эне (5): Энеси ой ойлобогон, атасы той тойлобогон; эрди-катын (1), аял (5), кыз (6) - Кыздын бой салганына караба, ой салганына кара; келин (1).*

“Ой” концептиндеги социалдык белгилер: *дилдин тазалыгы (26) - Оюн оңдобогон оңбойт; уяттуулук (20), душмандык (7), байлык (18), билим (5), камкордук (13), оюн (13), соода (2), достук (5), жакшылык/жамандык (12), асылдык (1), конок (3), эл (14), эмгек (19), ийгилик (8) ж.б.*

“Ой” концептиндеги менталдык белгилер: *сөз (44) - Сөздөн ойтуулат; акыл/акылдуу (18), тил (4).* Иште мындан тышкары ушундай эле тартипте «Ой» концептиндеги **эмоционалдык; зооморфтук:** анималистикалык, орнитологиялык, энтомологиялык; **вегетативдик; стихиялык; предметтик:** **дименсионалдык,** **квантитативдик,** **колоронимдик; артефакттык; гастронмиялык:** тамактын түрлөрү; **мейкиндик:** адамдын ички органдары/дүйнөсү, соматикалык, топурактуу мейкиндик; **убакыттык:** убакыт бирдиктери, сутка мезгилдери, жыл мезгилдери сыяктуу образдык белгилер когнитивдик сыпаттоого ээ болду.

3.3. “Ой” концептиндеги фреймдик жана сценарийдик түзүлүштөр. Концепт ар түрдүү түзүлүшкө жана элементтерге ээ. Ал когнитивдик лингвистикада фрейм, сценарий, схема, символ, когнитема, прототип, пропозиция түзүлүштөрүнө ээ болуп, менталдык маалыматтарды ушул категориялар аркылуу туюндурат.

Бул параграфта “Ой” концептинин мазмундук өзгөчөлүгүн фрейм жана сценарий аркылуу ачууга аракет жасалат. Мисал катары ЭлТР коомдук телерадио компаниясындагы “Билерман ордо” интеллектуалдык оюнундагы лексемалар сыпатталат. Анткени бул оюн изилденип жаткан концепт менен

тыгыз байланыштуу. Бир мүнөттүн ичинде билермандар логикалык суроонун жобун ой жүгүртүүнүн жардамында табышат.

3.4. Обондуу ырлардагы «Ой» концептинин когнитивдик аспектиде сыпатталышы. “Ой” концептине акын-жазуучулар, ырчы-обончулар да кайрылышкан. Эстрада ырчысы Айпери Кубик кызына таандык “Шер ойло” чыгармасы “Ой” концептин белгилүү бир деңгээлде чагылдырат. Автор бул ырында кайсар жигитке кайрылып, “Ой” концептинин бүртүкчөсү аркылуу мыктысынбоого чакырган. Биздин теманы көркөм тилдик каражат, б.а., паремия менен ачууга аракет жасаган. Ал үч гана куплеттен, 23 саптан турат. Мында *ойлоо* этишинин буйрук ыңгайдагы императивдик формасы 18 жолу келтирилет.

Ошондой эле “Ой” концептинин репрезентаттарын камтыган 31 обондуу ырдын тексттери база катары алынып, аларда 54 пропозиция белгиленген.

3.5. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары. “Ой” концептин маани-маңызын тил ээлеринин улуттук-маданий эс-тутумундагы ассоциациялардын, элестөөлөрдүн негизинде ачып берүү үчүн ассоциативдик эксперимент жүргүздүк. Ага 142 студент катышты. Алардын орточо жашы - 19-21. Респонденттерге мындай суроолор берилди: 1. «Ой» дегенде эмнени түшүнөсүңөр? 2. Ойду 3-4 сын атооч менен сыпаттап бергиле. 3. Адам ойлонгондо көбүнчө эмнени ойлонот? 4. Ой тууралуу кандай макал-лакаптарды билесиңер? 5. Адам ойлонуусу керекпи? 6. *Ой* сөзүнө кайсы сөздөр синоним жана антоним болушат? 7. Кайсы учурда *ойлонбо!* деп айтышат? 8. Берилген эпитеттер менен 2-3 сүйлөм түздүрүү.

Студенттерге 86 анкета таркатылган 86 студенттин оюна *пикир*, 71 респонденке *идея* түшүнүгү келет экен. Ал эми 15 адам *көйгөдү* түшүнөөрүн айткан. Берилген суроолорго карата респонденттердин түшүнүгү ар кыл болгондугун жана алардын ой кампасында “Ой” концепти жекече мүнөздө жашай тургандыгын анализ көрсөттү. Бирок буга карабастан жалпы учурлар, жалпы дүйнө көрүү, бирдей ассоциациялар кезикти. Ошондой эле “Ватсап” электрондук тиркемесиндеги группада 39 адамдын ортосунда онлайн режиминде ассоциативдик-психологиялык эксперимент өткөрүлүп, аларга дагы анкетадагы суроолор сунушталып, реакциялар жалпылаштырылды.

КОРУТУНДУ

«Ой» концептинин когнитивдик-тилдик, лингвомаданий өңүттө изилдеп, төмөнкүдөй **натыйжаларга** ээ болдук: 1) «Ой» концептинин этностун эстутумундагы орду, турпатталыш жолдору аныкталып, тилдик жана когнитивдик дүйнө сүрөтүн жаратуудагы анын үлүшү айкындалды; 2) “Ой” концептинин лексикографиялык мүнөздөмөлөрү келтирилди, анын лингвистикалык, энциклопедиялык, философиялык ж.б. касиеттери серептелди

жана психологиялык мазмунуна статистикалык анализ жасалды; 3) “Ой” концептинин негизги номинантарынын парадигматикасы, сөз жасоо жана синтагма түзүү өзгөчөлүгү ачыкталды; бул концепт менен болгон синтагмалардын жана пропозициялардын типтери мүнөздөөгө алынды; 4) кыргыз тилинде “Ой” концептинин номинанттарына таандык 240ка жакын идиома бар экендиги жана аларды 20 лексика-семантикалык парадигмага же топко ажыратууга боло тургандыгы белгилүү болду; 5) “Ой” концептин чагылдырган фразеологизмдердин вариациялануу, трансформациялануу жөндөмдүүлүгү ачылып берилди; 6) провербиалдык каражаттардагы “Ой” концепттүү негизги пропозициялар аныкталып, мүнөздөөгө ээ болду, б.а., конкреттүү учкул сөздөрдө берүүлүчү константтык моделдери бөлүнүп көрсөтүлдү; концепттин экспоненттери 42 паремиялык бирдикте эпитеттер менен ачыкталды. *нуска, ак, салмактуу, алгыр, дилгир, арам, картайбас* ж.б.; 7) “Ой” концепттүү пропозициялардын бир кылка эместиги жана алардын экспоненттеринин ядросу жана перифериясы аныкталды; 8) образдык белгилер - абстракттуу концепттин мазмунун аныктоочу маанилүү структуралык элементтер. Образдык белгилердин бүтүндөй массиви 9 топко жана 4 кичи топко бөлүнүүсү аныкталды: виталдык (147 - топтолгон материалдагы ар кыл белгилердин жалпы саны); антропоморфтук (70), бул өзүнүн курамында гендердик (18), социалдык (185), эмоционалдык (63), менталдык (81) белгилерди камтыйт; зооморфтук (58); вегетативдик (6); стихиялык (9); артефакттык (15) белгилерге ажыроочу предметтик (89); гастрономиялык (51); мейкиндиктик (137); убакыттык (29). Мында социалдык, виталдык, мейкиндиктик белгилер курамындагы бирдиктердин жыштыгы боюнча образдык белгилердин борборун түзөт, ал эми вегетативдик (6), стихиялык (9) белгилер жакабелге таандык болот. 9) эстрада жанрына мүнөздүү ой жөнүндөгү “Шер ойло” (Кубик кызы Айпери), “Ойлодуң бекен мени сен?” (Рыспай Абдыкадыров), “Ойлойсуңбу?” (Абидин Темиров) ж.б. композициялар талданып, “Ой” концептин туюнтуучу бир нече чакан пропозициялар бөлүнүп көрсөтүлдү; 10) “Ой” концептин тил ээлери кабылдоосун аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент өткөрүлдү.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:

1. Пазилова, С.К. “Ой” сөзүнө карата эпитеттердин түзүмү жана алардын кыргызча-орусча функционалдык эквиваленттери [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.К. Пазилова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2019. - №2. - С.161-165. <http://science-journal.kg/en/journal/1/archive/12262>
2. Пазилова, С.К. Обондуу ырлардагы “Ой” концептинин сыпатталышы: когнитивдик аспект [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.К. Пазилова // Наука, новые

- технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2019. - №2. - С.169-174.
<http://195.38.183.38/media/Papers/nntiik/2019/2/169-173.pdf>
3. Пазилова, С.К. Паремиялардагы “Ой” концептин чагылдырган айрым пропозициялар [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.К. Пазилова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек, 2019. - №1. - С.150-154. <http://www.science-journal.kg/kg/journal/2/archive/12420>
4. Пазилова, С.К. “Ой” концептиндеги ар кыл белгилердин паремияларда актуалдашуусу [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.К. Пазилова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек, 2019. - №1 - С.154-159. <http://www.science-journal.kg/kg/journal/2/archive/12421>
5. Пазилова, С.К. К вопросу о корреляции паремиологии и лингвопаремиологии [Текст] / А.Калмурзаева, А.Исмаилова // VII Глобальная наука и Инновации 2019: Центральная Азия Международный научно-практический журнал (№2(7). Сентябрь-октябрь 2019. ISSN 2664-2271). – Нур-Султан, 2019. – С.257-265. bobek.org.kz@gmail.com
6. Пазилова, С.К. «Ой» концептиндеги мейкиндик белгилери [Текст] / Ж.Элчиев, З.Туланбаева, С.К.Пазилова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2022. - С. 312-318.
7. Пазилова, С.К. «Ой» концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ [Текст] / Ж.Элчиев, З.Туланбаева, С.К.Пазилова // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2022. – С.308-312.
8. Пазилова, С.К. Выражение концепта «Мысль» в лексикографии и семантических полях [Текст] / Ж.Элчиев, Д.К.Беккулова, С.К.Пазилова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Новосибирск, 2023. №4. –С.186-189. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53810913>
9. Пазилова, С.К. Фреймовые и сценарные строения концепта «Мысль» [Текст] / Ж.Элчиев, Д.К.Беккулова, С.К.Пазилова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Новосибирск, 2023. №4. – С. 191-194. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53810914>
10. Пазилова, С.К. Эпитеты номинантов концепта “ой/мысль” и их общая структура [Текст] / Г.Ж. Болотакунова, Э.Ж.Асанбекова, Д.Б.Мадаминава, С.К.Пазилова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Новосибирск, 2023. №4. – С. 182-185. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53810912>
11. Пазилова, С.К. Концепт как когнитивная единица сознания [Текст] / Ж.К.Айтибаева, Ж.Ж.МаксUTOва, С.К.Пазилова // // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Новосибирск, 2023. №4. – С.93-97. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53810528>
12. Пазилова, С.К. “Ой” концептиндеги психологиялык мазмун жана ага карата статистикалык сереп // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С.240-245.

Резюме

диссертации Пазиловой Самары Каримовны на тему «Концепт “мысль” и его номинанты в языке», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности

10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитивная лингвистика, менталингвистика, концепт, концептосфера, концепт «Мысль (Ой)», пропозиция, когнитема, провербиальные единицы, номинант, концептуальное поле, ядро, периферия.

Объект исследования – экспоненты, признаки и провербиальные единицы концепта «Мысль (Ой)» в кыргызской языковой картине мира

Предмет исследования – структурные “слои” концепта «Мысль (Ой)» и репрезентирующие его когнитивные языковые средства.

Методы исследования: Практическая часть работы выполнена с помощью эмпирических методов исследования (сбор, регистрация, систематизация и интерпретация фактического материала; перевод с одного языка на другой, лингвистический и ассоциативный эксперимент, наблюдение). Теоретическая часть работы основывается на процедурах анализа, синтеза, обобщения, описания, моделирования, сопоставления, оппозитивного и статистического методов и других методик изучения языковых фактов и их семантических компонентов.

Новизна полученных результатов: 1) определена сущность концепта «Мысль (Ой)»; 2) описаны пути и способы репрезентации, формализации концепта “Мысль (Ой)”; 3) впервые в рамках одной работы собраны, систематизированы и проанализированы лексические единицы, пословицы и поговорки, крылатые выражения, фразеологизмы кыргызского языка, содержащие в себя идеи мысли, мышления в имплицитном виде; 4) выявлены и описаны пропозиции, 5) описано и проанализировано содержание выбранного концепта при помощи понятия, фрейма, пропозиции, когнитемы, сценария, схемы др. когнитивных категорий; 6) определена статистика языковых средств, и установлены ядерный и периферийный слои этих концептов; 7) впервые концепт «Мысль (Ой)» исследован как фрагмент концептуальной картины мира,

Область применения результатов работы: фактический материал, выводы и положения, могут быть использованы на филологических факультетах вузов республики, в курсах общего языкознания, лингвокультурологии,

когнитивной лингвистики, лингвопаремиологии и при написании квалификационных, магистерских и кандидатских диссертаций.

Пазилова Самара Каримовнанын «“Ой” концепти жана анын тилдеги номинанттары» аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филологиялык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык эмгегинин

резюмеси

Негизги сөздөр: лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика, менталингвистика, концепт, концептосфера, “Ой” концепти, пропозиция, когнитема, провербиалдык бирдиктер, номинант, концептуалдык талаа, ядро, периферия.

Изилдөөнүн объектиси – дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “Ой” концептинин экспоненттери, белгилери жана провербиалдык бирдиктери.

Изилдөөнүн предмети – “Ой” концептинин түзүмдүк “катмарлары”, аны репрезентациялоочу когнитивдик тилдик каражаттар.

Изилдөөнүн методдору: Иштин практикалык бөлүгү эмпирикалык методдордун (фактылык материалдарды жыйноо, каттоо, системалаштыруу, классификациялоо жана чечмелөө; бир тилден экинчи тилге которуу, лингвистикалык жана ассоциативдик эксперимент, байкоо жүргүзүү ж.б.) жардамында аткарылды. Ал эми теориялык бөлүгү тилдик фактыларды, алардын семантикалык компоненттерин иликтөөдө колдонулуучу анализдөө, синтездөө, жалпылоо, сыпаттоо, моделдештирүү, типтештирүү, оппозициялык метод, статистикалык ыкма ж.б. ык-методдорго негизделет.

Иштеги жаңы натыйжалар: 1) «Ой» концептинин маңызы когнитивдик категориялардын, методдордун жана принциптердин негизинде иликтенди; 2) Репрезентацияланышы, турпатталыш жолдору кенен баяндалды; 3) Ой жөнүндөгү, ой/ойлонуу идеясын имплициттик түрдө (көмүскөлүү) камтыган кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери, макал-лакаптары, учкул сөздөрү, фразеологизмдери топтолуп, системалаштырылып, анализденип чыкты; 4) «Ой» концептин уюштуруучу пропозициялар ачыкталып, чечмеленди; 5) Концептин мазмун түшүнүк, фрейм, пропозиция, когнитема, сценарий, схема ж.б. когнитивдик категориялардын жардамы менен жиктелип сыпатталды; 6) Ой концепттерди репрезентациялоочу тилдик каражаттардын өзөккү (ядролук) жана жакабелдик (перифериялык) алкактары жиктелди; 7) «Ой» концепти биринчи жолу дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары изилденди

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү: ЖОЖдордогу филология факультеттериндеги, жалпы тил илими, лингвомаданият таануу, когнитивдик

лингвистика, лингвопаремиология курстарында жана квалификациялык, магистрлик жана кандидаттык диссертацияларды жазууда колдонула алат.

Resume

of dissertation Pazilova Samara Karimovna on the topic "The concept of "thought" and its nominees in language", submitted for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.01 – Kyrgyz language

Key words: linguoculturology, cognitive linguistics, mentalinguistics, concept, conceptosphere, concept "Thought (Oi)", proposition, cognitema, proverbial units, nominee, conceptual field, core, periphery.

The object of the research is the exponents, signs and proverbial units of the concept of "Thought (Oi)", in the Kyrgyz language picture of the world.

The subject of the research is the structural "layers" of the concept "Thought (Oi)" and the cognitive linguistic means, representing it.

Research methods: the practical part of the work was carried out using empirical research methods (collection, registration, systematization and interpretation of factual material; translation from one language to another, linguistic and associative experiment, observation). The theoretical part of the work is based on the procedures of analysis, synthesis, generalization, description, modeling, comparison, oppositional and statistical methods and other methods of studying linguistic facts and their semantic components.

The innovation of obtained results consist of: 1) the essence of the concept "Thought (Oi)" is defined on the basis of cognitive categories, methods and principles; 2) ways and means of representing and formalizing the concept of "Thought (Oi)" have been described; 3) for the first time in one work, lexical units, proverbs and sayings, expressions, phraseological units of the Kyrgyz language containing the ideas of thought in an implicit form were collected, systematized and analyzed; 4) identified and described propositions, comprising concept "thought (Oh)" by studying proverbial means; 5) the content of the concept of "Thought (Oi)" has been described and conceptualized with the help of concept, frame, proportion, cognomen, script, schema and other cognitive categories; 6) have been defined statistics language means that represent concepts with mental feature and have been set the core and peripheral fibers of these concepts; 7) for the first time the concept of "Thought (Oi)" has been investigated as a fragment of the conceptual picture of the world, the specificity of its objectification in the national language of the Kyrgyz people has been revealed.

Spheres where the results can be applied: factual material, conclusions and provisions contained in the dissertation can be used in the educational process at the philological faculties of universities of the republic, in courses of general linguistics,

linguoculturology, cognitive linguistics, linguoparemiology and in the writing qualification, master and candidate dissertations.